

Nyelv és oktatás

Szótévesztések 14 évesek élőnyelvi szövegeiben

BICSKEINÉ ZSULÁN JULIANNA

A spontán élőnyelvi szövegnek általában is, a beszédfejlődés időszakában pedig különösképpen jellemzője a szótévesztés jelensége: amikor a beszélő a közlemény megfogalmazása közben gondolkodik, és nem mindig van ideje vagy éppen megfelelő nyelvi eszköze a tudatában levő tartalom megjelenítésére. Ez utóbbi az egyéni szókészlet hiányosságaira enged következtetni, s ezek ismeretében az anyanyelvi nevelés időszakában lehetőség nyílik arra, hogy megtervezzük a szókincsfejlesztés célirányos módjait és nyelvi területeit. Ezért a következőkben egy nagyobb vizsgálat nyelvi anyagából (kb. 115 ezer szövegszónyi élőnyelvi szöveg) az előfordulással arányosan kiválasztott, a leginkább jellemzőnek látszó példák vizsgálata alapján megkíséreljük tipizálni a 14 évesek által elkövetett szótévesztéseket a fogalomszók használata területén. A példák közül igyekeztünk teljesen kihagyni a véletlenszerű szóbotlásokat, hiszen ezek nem a szókészlet hiányosságait, hanem a beszélő pillanatnyi zavarát jelzik.

A részletes elemzés előtt ide kívánczik egy megjegyzés. Az élőnyelvi szövegek vizsgálata esetében nincs mód utólagos kontrollra, mint a kérdőíves módszer alkalmazásakor, így a beszélők által elkövetett szótévesztések mérlegelésekor a feltételezett helyes alak kiválasztása meglehetősen szubjektív, erősen függ a feldolgozótól, s ezért némely esetben vitatható is. Ugyanez érvényes a jelenségek tipizálására, az egyes típusokba való besorolásra is. Ezért az itt következő elemzés semmiképpen sem tekinthető másnak, mint a szókincsfejlesztés egyes – véleményünk szerint alig ismert vagy elhanyagolt – területeire való figyelemfelhívásnak. Itt kívánom megjegyezni, hogy az alábbi példákban nem foglalkoztam minden nyelvhelyességi-grammatikai hibával, csupán a típus szempontjából lényegesekkel.

A vizsgált 240 példát aszerint csoportosítva, hogy milyen nyelvi szinteken vizsgálható leginkább a szótévesztés, a következő megoszlást kapjuk: lexikai szinten 125 eset, ez az összesnek 52 %, alaktani szinten 52 eset (22 %), szintaktikai szinten 28 eset (12 %), frazeológiai szinten 17 eset (7 %), egyéb problémák: 18 eset (7 %).

A felsoroltak közül ez a dolgozat a lexikai szinten vizsgálható szótévesztésekkel foglalkozik, amelyek a következő jellemző csoportokba sorolhatók:

– szinoníma, antoníma hibája:	31 adat, ez kb.	25 %,
– létige hibás használata:	18 adat,	14 %,
– tágabb jelentésű szó használata:	12 adat,	10 %,
– elvont helyett konkrét jelentésű szó használata:	9 adat,	7 %,
– szűkebb jelentésű szó használata:	3 adat,	2 %,
– hasonló hangzású szó használata:	10 adat,	8 %,
– tagadószerű körülírás:	4 adat,	3 %,
– a kontextusba nem illő szó:	38 adat,	31 %.

Vegyük szemügyre az egyes csoportokba sorolt jelenségeket!

A rokon- és ellentétes értelmű szavak csoportjában legkönnyebb a helyes szóval ellentétes jelentésű szó használatát felismerni: „elmentünk más vendégeinkhez, mindennel megkínáltak, örültek nekünk”, „a húgom megszületése után sem ment vissza dolgozni, csak most jött”, „az apa iszákos vagy az anya, és ez a gyereke is nagyon rossz benyomással van, ettől függetlenül romlik a gyerekeknek a tanulmányi eredménye”. A példák jelentős részében a helyes és hibás alakok olyan szinonímák, amelyeknek jelentése közel áll egymáshoz, s bár többnyire csak egy-egy jelentésmozzanatban térnek el, mégsem cserélhetők fel: „megbecsüljenek, munkámnak ne legyen semmi baja” (hibája (?)), „volt egyszer egy történetem, ugyanis felénk több madárfészek található” (eset, élmény), „egy eseményemet szeretném elmondani” (eset, élmény), „legtöbbször megyünk diszkóba, ha van rá esélyünk” (lehetőség), „és sorozatosan eljárt sportolni” (rendszeresen?), „amikor a katonaevémet elvégeztem” (letöltöttem?).

Gyakori, hogy más jelentésű szinonímák analógiás hatása következtében kerül hibás szó a szövegbe: „vittünk horgászfelszerelést is, de erre nem esett idő” (talán így került ide ez a szó: valamiből ennyi jut neki = ennyi csik rá), „a gyerekeimet is be fogom íratni a színházba, hogy bérletes legyen” (ha az iskolába beíratom, akkor járatom oda), „összetűzések voltak, de ettől elnézve ki vagyunk békülve” (ettől eltekintve). Néha két rokon jelentésű ige a mondat állítmánya és tárgya szerepében redundánssá válik. Ez a jelenség a vizsgált anyagban többször, de mindig az *elképzel* és a *tervez* igével kapcsolatban tapasztalható: „a jövőmet elképzelni már régebben tervezgettem”. Előfordul az is, hogy a szövegben szereplő szó stílusjelölő is lehetne (e kifejezést a szándékolt stílusfestés értelmében fogom használni), ha ezt a teljes szöveg is alátámasztaná. A vizsgált szövegek azonban általában nélkülözik a stílus színesítésének törekvését, így e szövegrészek inkább a megfelelő kifejezés keresésének minősíthetők, pl.: „minél nagyobb kocsit megragadni, tetszenek, azért szeretnék kamionos lenni”. Szintén stílusjelölő jelenség lenne a figura etimologica, ám előfordulása itt az előbbihez hasonlóan inkább a szókinés szegényességéről vall: „ebbe a döntésbe leginkább én döntöttem”.

A rokonértelműségei belül még két jelenséget érdemes megemlíteni. Az egyikben a szövegben szereplő szó, többjelentésű lévén, nem eléggé pontos, ezért kellene szinonímával helyettesíteni. A másikban olyan ige szerepel, amely nemcsak egy jelentésmozzanatban (a példában *ember*) tér el a vélt helyestől, hanem vonatkoztatásában is. Példa az előbbire: „Kunfehértón volt a verseny, és itt már nehezebb volt a szakasz, itt járőerverseny volt”, az utóbbira: „Luxot, a kutyát egy kutyához berakták, ami megemberelte akképpen, hogy mindig verte”.

A létige, valamint a *kell*, *történik*, *képes* hibás használatát tartalmazó csoportban a legtöbb példa a létigének más, tartalmasabb szó helyetti, tehát tágabb jelentésben való használatát mutatja. Ez a jelenség a szókinés hiányos szerkezetek köréből is kitűnik, hiszen a létige ezekben az esetekben igazán pótszerként funkcionál. Érdekes megemlíteni, hogy a létigének ilyen megjelenése előtt (vagy néha utána) a gyakori hezitáció (leggyakrabban szünet, félbehagyott szó vagy ismétlés) mutatja, kik azok a beszélők, akik legalábbis érzik, hogy tartalmasabb szó híján kényszerülnek a létige használatára; más esetekben azonban (legtöbbször a *való* melléknévi igenév megjelenésekor) csak igen ritkán jelentkezik hezitáció. Nézzük a példákat:

- létige hezitációval: „az alkalomtól függően van a ... van a jellemem”, „ha mondjuk a családba az apa meg az anya veszekszik, nem értik meg egymást, akkor a gyerekek között is ez föl... fönt van”;
- létige hezitáció nélkül: „egyszer volt egy irodalmi előadás, de az is az irodalmi stílusokról volt”, „most, hogy végre pályaválasztásom van, azt gondolom...”;
- létigei melléknévi igenév hezitációval: „olyan székeket készítenek gyékényből, ami csak arra a helysége oda... oda való”;
- létigei melléknévi igenév hezitáció nélkül: „az autóval való szakmák tetszenek”, „más följobb való iskolába mennének”.

Ritkán, de az is előfordul, hogy a helyes, birtoklást kifejező létigei állítmány helyett áll tartalmas, de oda nem illő szó: „a férjem, aki semmilyen káros szenvedélyeket nem folytat”.

E jelenségcsoportba soroltattak a *kell*, *lehet*, *tud-képes* igékkel kapcsolatos szótévesztések is: „nagyon nehezen találtuk meg, éppen nem akartuk megtalálni, s ezért a határnál találtuk magunkat”, „sajnos lehet, hogy nem fog sikerülni, mert oda útlevelet lehet kérni”, „az emberi érzelmeket vette észre, így például a két főszereplő között történő kapcsolatot, szerelmet”.

A létige használata mellett néhány más példa is a **tágabb jelentésű szó használatát** mutatja. E csoportban több olyan kifejezés is megfigyelhető, melyek esetében a beszélő valamely főfogalmat nevezett meg a halmaz egyik eleme helyett: „majdnem egy autó alá kergetik, és akkor ilyen *fogalmazványt* írnak a szülők a rendőrségre”, „aztán a visegrádi *hegységre* is felmentünk”, „mielőtt a *házasságuk* volt, azelőtt segítkeztünk”. Más esetekben a beszélő olyan tág jelentésű szót használt, ami a szövegben konkrét képzetre utal, az általa kifejezett tartalom azonban kétségtelenül elvont jelentésű: „nem szeretném, hogyha *nagy* fizikai munkát végeznének, mert az ártalmas”, „céljaimat azt addig *csinálom*, amíg nem sikerül”.

E jelenségesoporthoz még egy, többször ismétlődő kifejezés sorolható. Ilyenkor egy-egy elvont jelentésű szó (a példákban a *pályaválasztás* és a *pálya*, valamint a foglalkozásnevek *-ás*, *-és* vagy *-ság*, *-ség* képzős alakja) nemcsak önmagát, hanem ehhez az aktuális jelentéshez kapcsolódva a *kérvény*, *kérelem*, *engedély*, *mesterség* szavakat is jelenti: „most villanyszerelőnek adtam be a *pályámat*”, „ha később az nem lesz jó, akkor majd kiválom a *magángazdálkodást*”, „nekem nagyon megtetszett a *szabóság*, amit utána választottam is”.

Észrevehető, hogy gyengén beszélő tanulóink a **konkrét, érzéki úton felfogható képzeteket jelentő szavakat** nagyobb biztonsággal **használik**, mint az érzéki úton fel nem fogható, elvont jelentésűeket. Ez más megfigyelésekkel és mérésekkel alátámasztható módon azt is jelenti, hogy verbális megnyilatkozásaikban a szókészlet konkrét jelentésű (szubsztancia jellegű) elemeit olyan esetekben is előnyben részesítik, amikor elvont jelentéstartalmat akarnak kifejezni. Ezek a jelenségek a fejletlen nyelvhasználatban nem azonosak a szavak metaforikus vagy metonimikus használatával, tehát nem képszerű kifejezései valamely elvont vagy általános jelentésnek, hanem annak bizonyítékai, hogy egyes tanulóink nyelvi tudatából az ilyen jelentésű szavak többé-kevésbé hiányoznak, és egy-egy közleményben ezt a szókincshiányt érzéki-észleleti, tapasztalati úton felfogható szavakkal helyettesítik, pl: „karatét gyakorolták, és egyre több *alkatrészük*, *szerszámuk* volt ahhoz, hogy ezt fejlesszék”, „nem tudott mondani közelebbit, ami a nyomozást előre *gurította* volna”, „a vendéglátóipart, ezt akartam a katonai pályával *egybeolteni*”. A következő példában esetleg stílusjelölő is gyanítható (főleg a teljes szöveg ismeretében): „először jól *kinyújtózom* magamat, utána feleségül veszek valakit”.

Szűkebb jelentésű szó használata is előfordul néha tanulóink szövegeiben, általánosabb vagy tágabb jelentésű helyett: „nagyon jó *életmódot* akarok élni”, „a jó *munkaközösség* is beletartozik az életbe, meg az, hogy az emberekkel a kapcsolat megfelelő legyen” (a beszélő a saját maga számára megfelelő *munkára* gondolt), „a 608-ba (iskolába) vannak *barátaim*, olyan is, *akit ismerek*”.

A **hasonló hangzású szavak hibás használata** körébe sorolható példák mind beleillenek más típusokba is, mégis az a valószínű, hogy itt a nyelv művelésben régóta kárhoztatott jelenség mutatkozik: a hasonló hangzású szavak felcserélése, bizonytalan alkalmazása a jelentés pontos ismeretének hiányában: „furcsa volt minden, a gyerekek, a tanárnők meg az órai *visélet*” (viselkedés), „és most újra megpróbálja a *felvételt*” (felvételit), „a nagyváros zaja és a gépjárművek arra *öszökéltek* engem, hogy autószerelőnek menjek” (öszönöztek).

A **tagadószerű körülírás** talán a legszembetűnőbb jele a szókincs hiánynak: „sok motrokat láttunk, ilyen *nem magyar* márkájúakat”, „a herceget *nem méltón* szolgálta”, „elment az indiánokhoz, de először *nem bizalommal* fogadták”.

A **kontextusba nem illő szavak** közé kerültek mindazok a példák, amelyeket más csoportokba nem sikerült besorolni. Közös jellemzőjük, hogy a mondat- és/vagy szöveggörnyezetbe nem illeszkednek. Ilyen jelenségek a következők:

- azok a szavak, amelyeknek hibás használatára csak több mondat egység vagy az egész kontextus ismeretében derül fény: „azért tetszett *jobban* ez a film” (de nem volt összehasonlítás), „a nővéremnek a *tehetségét* szeretném követni, boldogan élnek, szeretik a gyereküket, és *tehetséges* férjet talált” (de a nővéremnek a választásáról és – mint később kiderült – tehetsős férjéről volt szó), „bátyjának a barátjával ütközik az utcán” (de sem konkrét, sem elvont értelemben nincs szó ütközésről, csupán találkozásról);
- azok a szavak, amelyek még nem panelek ugyan, de a lexikai választásokban már kiszorítják a megfelelő (többnyire távoli rokonértelmű) szót: „kellemes *hétvégét* töltöttünk el azon a napon”, „két ember lát egy fiatal úriembert egy *presszóban*” (Gogol koráról van szó!), „ez a falu egy ilyen *tájjellegű* táj”;

- azok a szavak, amelyek stílusjelölők is lehetnének, de a szöveg egészéből kideríthető, hogy nem ilyen szándék, csupán a szókinccshiány az okozójuk: „azután egy kicsit *felverődött* az idő”, „szeretem az érdekes és *formás* színeket”;
- azok a szavak, amelyek analógiás hatás útján kerültek a szövegbe: „utána megyek *óvónőképzdői* pályára” (de az előzményekben a szó helyesen is szerepel), „megnyugvás volt az, hogy az *egész* szülő, egész család otthon van” (itt a hiba felismerését mutatja a korrekciós ismételtség);
- az egyéni szóalkotással keletkezett, de nem stílusjelölőnek szánt szavak: „a Szervezet nevű *bűncsoportot* keresi”;
- az értelmezhetetlen kifejezések: „a családnevelés régi és *előrelátó* terv”, „beleesett abba a kútba, jönni akart ki, hogy *kivezesse* egészen” (itt nem lehet szó arról, hogy a hibásnak ítélt szó mellől hiányzik a tárgy, mert a szövegben sehol nincs ilyen utalás; valószínűleg saját magát akarta „kivezetni”), „nem jól nevelik a gyerekeket, megverik *indulatlanok* végett” (itt hallhatóan vége volt a mondatnak).

A lexikai szinten elemezhető szótévesztések szövegbeli arányával nagyjából megegyező nagyságrendű többi hibacsoport (az alaktani, szintaktikai, frazeológiai szinteken vizsgálhatók) részletes tárgyalása egy következő dolgozat témája lesz.